

Social Implications of Monotheism in the Thought and Governance of Imam Ali (AS)

(Research Article)

Mohammad Amin Izanloo^{1*} , Seyed Aghil Nasimi² , Masoomeh Keramati³

Submission Date: 19 June 2024

Revision Date: 26 August 2024

Acceptance Date: 15 September 2024

(Page 83-106)

Abstract

Monotheism, the most important and fundamental principle in Islam, encompasses multiple and diverse dimensions. Early thinkers have discussed the theoretical aspect, while some contemporary thinkers have examined the social dimension of monotheism. The behavior of a ruler in governance, influenced by their thought, is one of the most significant factors affecting human social life. Given the necessity of emulating the Imams (AS) in both individual and social spheres, as well as the position of monotheism in Imam Ali's (AS) perspective and the possibility of applying monotheistic thought in governance, this research employs a descriptive-analytical method and examines library resources in the fields of hadith, theology, history, and biography. It aims to present the role of monotheism in Imam Ali's (AS) governance thought and practice in a desirable manner. This study demonstrates that, in addition to the necessity of focusing on the social dimension of monotheism, particularly in terms of lordship and creation, the effects of social monotheism in Imam Ali's (AS) governance are reflected in legislative and law-making aspects, political and social freedoms, preservation of human dignity, equality in financial rights, and equality before the law.

Keywords: Monotheism, Social Implications, Governance, The Conduct of Imam Ali (AS).

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Humanities, Bojnourd University, Bojnourd, Iran
2. Assistant Professor, Department of Theology, Farhangian University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Esfarayen University of Technology, Esfarayen, Iran

*: Corresponding Author:

Email: m.amin.izanloo@ub.ac.ir

How to cite this article: Izanloo, M. A., Nasimi, S. A., Keramati, M. (2024). Social Implications of Monotheism in the Thought and Governance of Imam Ali (AS), *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 12(46), 83-106. <https://doi.org/10.22084/NAHJ.2025.30630.3165>

Extended Abstract**1. Introduction**

The most fundamental and central principle in Islam is monotheism, a principle upon which the beliefs and practices of Islam are founded. This principle has been the focus of Muslim scholars and has been analyzed from various perspectives. Some contemporary thinkers, such as Imam Khomeini, Ayatollah Khamenei, and Sayyid Qutb, have analyzed the social aspects of monotheism. The realm of governance is one of the social areas where the role of monotheism is of great significance. A prominent example of the influence of monotheism in governance is the period of Imam Ali's (AS) rule over the Islamic community. Therefore, in this article, after defining concepts and presenting different ideas regarding the theoretical and social aspects of monotheism, we will examine the impact of monotheistic thought on Imam Ali's (AS) governance style and its social feedback.

2. Theoretical Framework

Early scholars focused on the theoretical aspect (the existence and attributes of God), while contemporary thinkers have paid attention to the social dimension of monotheism. The social aspect of monotheism encompasses not only the belief in oneness but also the organization of social, legal, and political relations, as well as its application in all areas of individual and social life, which entails commitment and responsibility. This commitment includes addressing the largest and the most significant, primary, fundamental, and general issues of society, such as governance, economics, international relations, and relationships between individuals.

The policymaking and behavior of any ruler are influenced by their underlying thoughts and beliefs. Imam Ali (AS), the ruler of Muslims, exhibited a governance style that differed from that of other Islamic caliphs, raising the question of what the basis of his governance was. Moreover, the most frequently addressed subject in *Nahj al-Balagha* is the issue of monotheism. Imam (AS)'s belief in monotheism is evident as he begins each sermon and letter with a mention of God and describes the singular God in various sermons and letters. By identifying the thought process and behavioral foundations of any ruler, along with Imam (AS)'s emphasis on monotheism, we will analyze the application of monotheistic thought in governance, the extent of Imam (AS)'s commitment to monotheism in his governance, and the social outcomes of applying monotheism in governance.

Based on an examination of sources and an understanding of the reports related to this topic, it can be concluded that Imam (AS) considers monotheism as the foundation of all laws, behaviors, and statements in his governance. Additionally, justice, which is the most significant characteristic of Ali's governance, is based on the idea of monotheism. From Imam (AS)'s perspective, the Creator of all humans is the unique Creator. As a result, all humans, regardless of their color, race, or language, possess fundamental and social rights and none hold superiority over others in social rights. Therefore, Christians or Muslims, Arabs or non-Arabs, black or white, are equal in enjoying political freedom, social rights, and maintaining human dignity, as they stand equal before the law.

Consequently, Imam (AS), in addition to his belief in monotheism and acceptance of legislative Lordship, implements the highest stage of monotheism, which is the practical commitment to divine laws, in his governance.

3. Research Method

Employing a descriptive and content analysis method, the present study initially extracts key concepts of monotheism from verses and narrations and then gathers reports and documents related to Imam Ali's (AS) governance from hadith, historical sources, and Nahj al-Balagha. The impact of monotheism on Imam Ali's (AS) governance is evaluated, analyzed, and studied scientifically and substantiated. Following this analysis, various instances of Imam Ali's (AS) governance that reflect monotheistic thought are presented, demonstrating that applying monotheistic thought in governance can lead to societal growth and prevent numerous social disorders.

4. Conclusion

Given the prominent position of monotheism in Imam (AS)'s speeches and considering that Imam Ali (AS) is the brother and special student of the messenger of monotheism, as well as his role as the ruler of the Islamic community, it is essential to analyze and study the governance methods and manifestations of Imam (AS)'s monotheistic thought in governance. The results of the present study revealed that all actions and behaviors of Imam (AS) were rooted in monotheistic thought. Since Imam Ali (AS) believed that all humans are created by the one God and share a common creation, he advocated for equality among humans in social rights. Therefore, he regarded every human, regardless of their color and race, as having dignity and emphasized its preservation. The equality of humans in

creation led Imam (AS) to ensure that Arabs and non-Arabs, black and white, Muslims and Christians, slaves and freemen benefit from financial rights. Imam (AS)'s belief in monotheism and its application resulted in treating the caliphate, associates, and officials equally before the law, addressing their transgressions firmly, and applying divine limits upon them when necessary.

Moreover, this study provides an opportunity to assess the degree of commitment of rulers to monotheistic thought and its application, the status and importance of people in their view, and their efforts to combat favoritism, which play a crucial role in the growth, flourishing, and advancement of society.

References

- Ibn Abī al-Hadīd, Abdul Hamid Ibn Hibatullah (1404). *Sharh Nahj al-Balagha Li Ibn Abī al-Hadīd*, edited by Muhammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Qom: Maktabat Ayatollah Mar'ashī Najafī.
- Ibn Shabbah Harānī, Hasan Ibn Ali (1404). *Tuḥaf al-'Uqūl*, edited by Ali Akbar Ghaffari, 2nd edition, Qom: Jame'ah Modarresin.
- Ibn Shahrī', Muhammad Ibn Ali (1379). *Manaqib Āl Abī Ṭālib 'alayhim al-salām*. Qom: Alāmih.
- Thaqafī Kūfī, Ibrahim Ibn Muhammad (1410). *Al-Gharāt*, edited by Abd al-Zahra Husaynī, 1st edition, Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī.
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali (1397). *General Outline of Islamic Thought in the Quran*, Qom: Sahba.
- Sharif Razi, Muhammad Ibn Husayn (1414). *Nahj al-Balagha*, edited by Subhi Salih, Qom: Hijrat.
- Kullīnī, Muhammad Ibn Ya'qūb (1407). *Al-Kāfī*, edited by Ali Akbar Ghaffari and Muhammad Akhundi, 4th edition, Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Mu'fid, Muhammad Ibn Muhammad (1413). *Al-Jamal wa al-Nasrah li Sayyid al-'Itrah fi Harb al-Baṣrah*, edited by Ali Mir Sharifī, 1st edition, Qom: Congress of Sheikh Mu'fid.

(مقاله پژوهشی)

دلالت‌های اجتماعی توحید در اندیشه و سیره حکمرانی امام علی(ع)

محمدامین ایزانلو^{۱*}، سیدعقیل نسیمی^۲، معصومه کرامتی^۳

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۳/۳۰ بازنگری مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵

(از ص ۸۷ تا ۱۰۶)

چکیده

توحید مهم‌ترین و بنیادی‌ترین اصل در اسلام، دارای ابعاد متعدد و متنوع می‌باشد. اندیشمندان متقدم بُعد نظری، و برخی از اندیشمندان معاصر بُعد اجتماعی توحید را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. رفتار حاکم در حکمرانی خویش که متأثر از اندیشه اوست، از مهم‌ترین عوامل مؤثر در زندگی اجتماعی انسان‌ها می‌باشد. با توجه به ضرورت الگوپذیری از ائمه(ع) در حوزه فردی و اجتماعی و همچنین جایگاه توحید در نگاه امام علی(ع) و امکان کاربست اندیشه توحیدی در حکمرانی، این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی و بررسی منابع کتابخانه‌ای در حوزه حدیث، کلام، تاریخ و سیره، می‌کوشد تا جایگاه توحید در سیره و اندیشه امام علی(ع) در حکمرانی را به شکلی مطلوب ارائه نماید. این تحقیق نشان می‌دهد که علاوه بر ضرورت توجه به بُعد اجتماعی توحید، بویژه توحید در ربوبیت و خالقیت، آثار توحید اجتماعی در حکمرانی امام علی(ع) در ابعاد تشریع و قانون‌گذاری، آزادی‌های سیاسی و اجتماعی، حفظ کرامت انسانی، برابری در حقوق مالی و برابری نسبت به قوانین تجلی یافته است.

کلید واژه‌ها: توحید، دلالت‌های اجتماعی، حکمرانی، سیره امام علی(ع).

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران

۲. استادیار، گروه الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه صنعتی اسفراین، اسفراین، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

توحید از ریشه «وحد» در لغت به معنای انفراد، یکی بودن، یکی دانستن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۵۷)، یگانه شمردن (زبیدی، ۱۴۱۴: ۲۹۸/۵) و در اصطلاح کلام و فلسفه، خداوند را به وحدانیت شناختن و اضداد و امثال را از او نفی کردن است (جرجانی، ۱۳۷۰: ۳۱).

علم توحید مهم‌ترین نعمت الهی، اصل مقاصد قرآن (امام خمینی، ۱۳۸۸: ۲۹۵-۲۹۷)، قلب اسلام (نصر، ۱۳۸۵: ۲۴-۲۵) از گذشته تا به امروز مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده است. تفاوت نگرش موجب دو رویکرد متفاوت میان اندیشمندان متقدم و برخی از اندیشمندان معاصر در مسأله توحید گردیده است.

وجه اشتراک اندیشمندان متقدم در مسأله توحید، پرداختن به جنبه نظری و طرح موضوعاتی همچون؛ تعریف توحید، انواع توحید، اثبات واجب‌الوجود، صفات ثبوتیه و سلبیه، طرح شبهات و پاسخ‌های مرتبط با توحید، تکالیف فردی و ارتباط انسان با خدا می‌باشد (ن.ک: ابن بابویه، ۱۳۷۱: ۷-۸؛ شیخ مفید، ۱۳۸۸: ۴۵؛ سید مرتضی، ۱۳۸۷: ۲۹-۳۱). برخی از اندیشمندان متاخر علاوه بر بُعد نظری، بُعد اجتماعی توحید را نیز مورد توجه و بررسی قرار داده‌اند که به بیان دیدگاه برخی از این اندیشمندان می‌پردازیم.

امام خمینی (ره) توحید را از باب تفعیل و بر عملی بودن آن تأکید دارد (رحیم‌پور، ۱۳۸۷: ۵). ایشان توحید را اطاعت محض در برابر پروردگار و آزادی و عدم تسلیم در برابر بشر می‌داند (امام خمینی، ۱۳۸۹: ۳۸۷). از جمله مصادیق بشر که از منظر امام (ره) انسان ملزم به عدم تسلیم در برابر آنان است؛ نظام‌های سیاسی، آموزشی، قضائی، اشخاص، باورها و ساختارهای مقابل خداوند می‌باشند. علی شریعتی لازمه جهان بینی توحیدی را وابستگی به خدا و نفی هرگونه وابستگی به قدرت‌های اجتماعی می‌داند (شریعتی، بی تا: ۴۰-۴۱). سید قطب نیز شعار «لا اله الا الله» را به معنی ارجاع تمام جهات زندگی بشر به خداوند و عدم صدور حکم از جانب خود در ابعاد مختلف زندگی (سید قطب، ۱۳۸۷: ۳۴-۳۵) و لزوم به کار بستن نظام اسلامی در حوزه اجتماعی می‌داند (همان، ۲۴). بنابراین توحید مفهومی فراتر از اعتقاد و ذهن می‌باشد که تمام هستی و زندگی انسان را در بر و شامل سیر و سفر، عمل و رفتار، وصول و دیدن می‌شود (طباطبائی، ۱۳۸۷: ۴۳/۱-۴۴).

مرتضی مطهری نیز جهان بینی توحیدی را تنها جهان بینی می‌داند که در آن مسؤولیت و تعهد افراد در برابر یکدیگر معنا می‌یابد (مطهری، ۱۳۸۵: ۱۸).

آیت‌الله خامنه‌ای که مسأله توحید اجتماعی را به تفصیل بررسی نموده، علاوه بر آن که توحید را همراه با تعهد، عمل، مسؤولیت (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۴۱)، بی‌ششی فلسفی و شناختی عمل‌زا و زندگی‌ساز دانسته، معتقد است که زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها باید بر اساس آن بنا نهاده شود (همان، ۱۸۹). ایشان ایجاد برتری و طبقات اجتماعی را نتیجه عدم باور به توحید و مخالفت با آموزه‌های توحیدی می‌داند (همان، ۱۵۹).

بنابراین فصل مشترک دیدگاه اندیشمندان معاصر، علاوه بر تعهد، مسئولیت و عمل، لزوم کاربست اصل توحید در آموزه‌های فردی، اجتماعی، سیاسی اقتصادی، کنش‌ها و واکنش‌ها، تلاش‌ها و ارزش‌ها، جهت حاکمیت خداوند و عبودیت محض در برابر ایشان می‌باشد. از این رو توحید اجتماعی؛ لایه‌ای از ذات توحید می‌باشد که در رفتار و گفتار، حکمرانی، تعاملات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی تجلی می‌یابد.

بر اساس رابطه اندیشه و رفتار و تأثیرگذاری اندیشه بر رفتار، شناخت اندیشه و انگیزه صاحب رفتار ضرورت دارد. رفتارها گاه متأثر از اندیشه مادی و هوس‌آلود و گاه متأثر از اندیشه توحیدی و الهی است. از این رو امام علی(ع) به عنوان وصی پیامبر(ص)، امام شیعیان و الگو بودن ایشان در تمام ابعاد زندگی، علاوه بر شناخت سیره حکمرانی ایشان، شناخت اندیشه که منشاء رفتار ایشان است نیز ضرورت دارد.

۱-۱. بیان مسئله

در حالی که جامعه دچار انحطاط فکری، باورهای غلط درباره هستی، فراگیری ظلم و ستم، تعدی و تجاوز به حقوق انسان‌ها، محرومیت از حقوق اولیه و بردگی فکری و جسمی گردیده، خداوند متعال رسول رحمت را به پیامبری برانگیخت تا جامعه را از انحطاط و آسیب‌های آن نجات داده و حقوق انسان‌ها محترم شمرده شود. از این رو «لا اله الا الله» شعار و اساس دعوت پیامبر(ص)، به عنوان بنیادی‌ترین اصل در آیات و روایات مورد تأکید قرار می‌گیرد. زیرا اعتقاد و عمل به توحید نه تنها زمینه تعدی، تجاوز و ظلم را در جامعه از میان خواهد برد، بلکه زمینه آزادی، شکوفائی و سعادت انسان‌ها را نیز به دنبال خواهد داشت.

توحید زمانی در جامعه تشدید و تأثیر می‌یابد که شعار حاکمان در حکمرانی باشد. با نوین بودن واژه «حکمرانی» و ارائه تعاریف متعدد از آن، مفهوم آن مبهم و تعریفی که مورد پذیرش همگان باشد ارائه نگردیده است (ر. ک: عالی، غضنفری و همکاران، ۱۴۰۳: ۶۱-۸۶). از این رو؛ در این پژوهش مراد از حکمرانی؛ راهبری، قانون‌گذاری، کاربست و تعهد به اجرای قوانین و نظارت با اعمال قدرت مشروع به منظور دستیابی به هدف از پیش تعریف شده در چارچوب ارزش‌ها در قلمرو حکومت امام علی(ع) می‌باشد.

اهمیت مسأله توحید و کاربست آن در حکمرانی ما را بر آن داشت تا علاوه بر ارائه الگوی مناسب در حکمرانی و تبیین رویکرد اجتماعی توحید از منظر اندیشمندان متأخر، به دنبال پاسخ‌گوئی به این سؤالات باشیم که توحید صرفاً یک عقیده بوده و یا امکان کاربست آن در حکمرانی و مسائل اجتماعی نیز وجود دارد؟ توحید اجتماعی در سیره و اندیشه حکمرانی امام علی(ع) چه جایگاهی دارد؟ ارتباط توحید با تشریع و اجرای قوانین در حکمرانی امام علی(ع) چگونه است؟ میان توحید و آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حکمرانی امام علی(ع) چه ارتباطی وجود دارد؟ توحید باوری چه نقشی در احیاء و حفظ کرامت انسانی دارد؟ نقش توحید باوری در برابری انسان‌ها نسبت به قوانین در حکومت علوی چگونه است؟

با بررسی منابع حدیثی، تاریخی و تحلیل آن‌ها، علاوه بر کاربری اندیشه توحیدی در تعاملات اجتماعی، می‌توان مانند امام علی(ع) اندیشه توحیدی را مبنای حکمرانی قرار داد. از آن‌جا که در مَسَلک امام(ع) هر یک از اندیشه و رفتار ایشان ترجمان دیگری بوده، حکمرانی ایشان تجلی اندیشه توحید می‌باشد. برخلاف دیگران که قدرت را هدف نهایی می‌دانند، امام(ع) قدرت را ابزار و وسیله‌ای می‌داند که از مسیر توحید به سعادت و کمال منتهی می‌گردد (عبدالمقصود، ۱۳۷۱: ۴۳)؛ از این رو امام(ع) با کاربری توحید در حکمرانی خویش زمینه گسترش عدالت، آگاهی‌بخشی، شایسته‌سالاری، حفظ کرامت انسانی، حق‌طلبی، همدردی با جامعه، ایستادگی در برابر ویژه‌خواهان را فراهم نمودند.

۲-۱. روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر اجتماعی باورمندی به توحید در سیره حکمرانی امام علی(ع) انجام و از روش توصیفی و تحلیلی بهره می‌برد. این روش به‌گونه‌ای است که ابتدا مفاهیم کلیدی توحید از آیات و روایات استخراج و سپس با مراجعه به منابع حدیثی، تاریخی و به ویژه متن نهج‌البلاغه، گزارشات و مستندات مرتبط با حکمرانی امام علی(ع) گردآوری می‌شود.

همانطور که اشاره شد در خوانش متن نهج‌البلاغه، نیز رویکرد پژوهش بر مبنای تحلیل محتوایی و مفهومی است؛ به این معنا که: انتخاب گزینشی و هدفمند خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات حکمت‌آمیز امام علی(ع) که مرتبط با موضوع توحید و حکمرانی اجتماعی هستند، صورت گرفت. سپس مفاهیم توحیدی استخراج شده از آیات و روایات با مصادیق و روایات تاریخی و حدیثی نهج‌البلاغه تطبیق داده شد تا ارتباط و تأثیر توحید بر سیره حکمرانی به صورت نظام‌مند و مستدل بررسی شود.

تحلیل متن نهج‌البلاغه به‌گونه‌ای است که علاوه بر تبیین معنایی، به بررسی ابعاد اجتماعی و رفتاری اندیشه توحیدی در حکمرانی امام علی(ع) پرداخته می‌شود. این رویکرد توصیفی تحلیلی با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی، چارچوبی علمی و مستدل برای ارزیابی تأثیر توحید در حکمرانی فراهم می‌آورد.

در واقع، پژوهش بر اساس روش‌های متداول در مطالعات علوم انسانی و اسلامی، از جمله تحلیل محتوای کیفی و توصیفی تحلیلی، به خوانش و تفسیر متن نهج‌البلاغه پرداخته است. این روش در مطالعات مشابه و معتبر نیز رایج است و امکان استخراج مفاهیم عمیق و کاربردی از متون دینی را فراهم می‌آورد.

درنهایت با تحلیل این گزارشات مصادیق مختلفی در حکمرانی امام علی(ع) که متأثر از اندیشه توحیدی است ارائه و نشان داده می‌شود که علاوه بر امکان کاربری اندیشه توحیدی، کاربری آن زمینه رشد جامعه و پیشگیری از بسیاری از ناهنجاری‌های اجتماعی می‌گردد.

۳-۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی که ارتباط اصل توحید و کاربست آن در سیره حکمرانی امام علی(ع) را بررسی و تحلیل نموده باشد انجام نگرفته است. با این وجود برخی از پژوهش‌هایی که قرابت پژوهشی و تحلیلی با این پژوهش دارند را معرفی می‌نمایم.

یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی که به بُعد اجتماعی توحید پرداخته، «طرح کلی اندیشه اسلامی» اثر آیت‌الله خامنه‌ای است. در این کتاب، بُعد اجتماعی توحید به صورت قرآنی مورد بررسی قرار گرفته است. با این حال، اشاره‌ای به جایگاه و ارتباط توحید در حکمرانی و حاکمیت امام علی(ع) نشده است.

– مقالات محمد عرب صالحی و فریده پیشوایی با عناوین «توحید اجتماعی، ماهیت، تعریف و نسبت آن با توحید اعتقادی»، مجله قبسات شماره ۱۰۴ در سال ۱۴۰۱ و «کارکردهای توحید اجتماعی در جامعه توحیدی از منظر قرآن»، نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، شماره ۹۵ در سال ۱۴۰۲ «مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و نسبت سنجی آن با واژه عبادت»، مجله پژوهشنامه قرآنی، شماره ۵۴ سال ۱۴۰۲ و مقالات دیگر از این نویسندگان، رویکرد تفسیری و کلامی داشته، بدون توجه به منابع تاریخی تنها به تعریف، ماهیت و دیدگاه اندیشمندان مسلمان در رابطه با توحید پرداخته و هیچ‌گونه استناد تاریخی از کاربست توحید در سیره امام علی(ع) و دیگر ائمه معصومین ارائه نشده است.

– مقاله «تبیین مؤلفه‌های سیاست اخلاقی امام علی(ع) پس از رسیدن به امامت و حکومت» نوشته حسین و فاطمه سلطان‌محمدی در شماره اول پژوهشنامه علوی؛ رویکرد اخلاقی داشته و تنها به برخی مؤلفه‌های سیاست اخلاقی امام علی(ع) همچون؛ حق‌طلبی، عدالت محوری، ابزار انگاری قدرت پرداخته است. کاستی‌های تاریخی و عدم بحث از توحید اجتماعی از مهم‌ترین کمبودهای این مقاله می‌باشد.

– مقاله «تأثیر مراتب توحید الهی نسبت به حکومت اسلامی»، سید سجاد ایزدهی در ضمن بیان مراتب توحید، تمرکز خود را بر نقد نظریه جدایی دین از سیاست و ضرورت و اقتضاء توحید در حکمرانی اسلامی از منظر عقل و نقل در دوران غیبت و حاکمیت ولی فقیه قرار داده است. در این مقاله هیچ‌گونه مباحث تاریخی، روش و مبنای حکمرانی امام علی(ع) مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است.

– شماره ۱۸ فصلنامه کتاب نقد در سال ۱۳۸۰ مقالاتی مرتبط با حاکمیت امام علی(ع) به چاپ رسانده که برخی از عناوین این مقالات که ممکن است قرابت مفهومی داشته باشند؛ مقاله «امام علی(ع) و آسیب شناسی حکومت اسلامی» از سید صادق حقیقت که تنها عوامل قدرت و ضعف حکومت را مورد بررسی و ارزیابی قرار داده است. مقاله «امام علی(ع) و ابعاد عدالت اجتماعی» از سید حمید مولانا نیز روند تاریخی عدالت اجتماعی قبل از اسلام، در اسلام و در غرب را بررسی نموده و به مباحث توحید اجتماعی و کارکرد آن در شیوه حکمرانی امام علی(ع) توجه نشده است. مقاله «امام علی(ع) و حقوق اقلیت‌ها» از عباسعلی عمید زنجانی که برابری و توجه امام علی(ع) به اقلیت‌های دینی را بررسی نموده، رویکرد فقهی و حقوقی داشته و نگاه اسلام به اقلیت‌های دینی و نقش آن در شکوفائی تمدن اسلامی، مقایسه تسامح مسلمانان

با اقلیت‌های دینی با رفتار غریبان نسبت به مسلمانان را بررسی نموده است. علاوه بر تفاوت در رویکرد، عدم توجه به نقش توحید اجتماعی در حکمرانی امام(ع) از جمله کاستی‌های این مقالات می‌باشد. پیشینه‌ی این پژوهش نشان می‌دهد؛ پژوهش مستقلی که رفتار و اندیشه امام علی(ع) در حکمرانی را متأثر از باورمندی به توحید دانسته و یا سیره حکمرانی امام علی(ع) را مبتنی بر توحید اجتماعی ارزیابی نموده و یا دلالت اجتماعی توحید در حکومت علوی را بررسی نموده باشد انجام نگرفته است. از این رو مقاله حاضر، بدون سابقه و اولین پژوهش در این زمینه است که دارای نوآوری کافی می‌باشد.

۴-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

از آنجا که حکومت علوی، حکومتی عدالت‌گستر، مبتنی بر کتاب و سنت پیامبر(ص)، (یعقوبی، بی‌تا: ۱۶۲/۲) و مورد توجه همگان بوده، پژوهش‌های مختلفی پیرامون جنبه‌های مختلف آن انجام گرفته است. با مراجعه به نهج‌البلاغه، از جمله مسائلی که مورد توجه و تأکید امام(ع) می‌باشد، مسأله توحید است. تبیین و بررسی ارتباط و تأثیر اندیشه‌ی توحیدی بر حکمرانی امام(ع)، از جمله موضوعات مورد غفلت پژوهشگران می‌باشد. از این رو پژوهش حاضر با بررسی دلالت‌های اجتماعی توحید در حکمرانی امام علی(ع)، علاوه بر آگاهی از زندگانی امام(ع)، زمینه آشنائی با مبنای ایشان در حکمرانی و الگوپذیری از آن، جایگاه، ضرورت و امکان کاربست اندیشه توحیدی در حکمرانی، نقش و جایگاه مردم در حکومت علوی، میزان کاربست و تعهد حاکمان به اندیشه توحیدی و ارزیابی حاکمان را فراهم می‌نماید.

۲. بحث

بر خلاف باور عامه مردم، توحید محدود به ذهن و باور نمی‌باشد. توحید علاوه بر باور، رفتار فرد در عرصه‌های مختلف را نیز پوشش می‌دهد. چنان‌که حمایت از طبقات محروم جامعه، دعوت به برابری و برادری که از جلوه‌های توحید در سیره پیامبر(ص) می‌باشد، موجب تقابل زورگویان و استثمارگران جامعه گردید.

اندیشمندان علم کلام، توحید را به اقسام؛ ذاتی، صفاتی، عبادی، افعالی تقسیم‌بندی و توحید در خالقیت، توحید در ربوبیت، توحید در تشریع و توحید در حاکمیت را از فروع توحید در افعال شمرده‌اند. (سبحانی، ۱۴۲۶: ۱۰۵/۲) از میان اقسام توحید آنچه بیشتر حیات اجتماعی انسان را پوشش می‌دهد؛ انواع توحید افعالی است که علاوه بر تنظیم مناسبات اجتماعی، حقوقی و سیاسی، ضرورت کاربست آن در تمام شئون زندگی فردی و اجتماعی که متضمن تعهد و مسوولیت است را به همراه دارد. زیرا تعهدی که توحید به همراه دارد شامل مهم‌ترین، بزرگ‌ترین، اولین‌ترین، اساسی‌ترین و کلی‌ترین مسائل جامعه مانند؛ حکومت، اقتصاد، روابط بین الملل و روابط بین افراد می‌باشد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۷۶). از این رو در این پژوهش کاربست اندیشه توحیدی و تعهدات حاصل از آن در حکمرانی امام علی(ع) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. تجلی توحید در تشریع قوانین و تعهد به آن در حکمرانی علوی

اندیشمندان مسلمان توحید در ربوبیت را به دو بخش ربوبیت تکوینی و تشریعی تقسیم‌بندی نموده‌اند. ربوبیت تکوینی یعنی: «نظام این جهان، یک آفریدگار و تحت تدبیر حکیمانه یک پروردگار اداره می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۳۸۹/۲) و ربوبیت تشریعی یعنی: «تدبیر اعمال انسان‌ها، با جعل و وضع قوانین و احکامی که اگر انسان رفتار خود را در طول زندگی با آن قوانین تطبیق دهد، او را به کمال سعادت برساند.» (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۲۵/۱۸).

از جمله ساحات حکمرانی قانون‌گذاری و تعهد به قانون است. برخلاف بسیاری از مکاتب فکری که مرجع قانون‌گذاری را اراده مردم می‌دانند (لاک، ۱۳۷۹: ۱۸۴؛ منتسکیو، ۱۳۶۲: ۱۷۵؛ وینسنت، ۱۳۷۶: ۱۲۳)، اندیشمندان مسلمان مرجع و منبع قانون‌گذاری را توحید و معتقدند که هر حاکم موحد باید به نقش خدا در بایدها و نبایدهای تقنینی و رفتاری خود در حوزه فردی و اجتماعی ملتزم باشد. زیرا از منظر اسلام حکومت بر مردم به منزله وکالت از سوی مردم نیست بلکه انتصاب و نیابت از جانب خداوند است. از این رو احکام و قوانین اجتماعی نیز باید مطابق با قوانین اسلامی باشد (علامه حلی، ۱۳۷۳: ۳۴۶؛ طباطبائی، ۱۳۲۰: ۱۰۶؛ صدر، ۱۳۹۹: ۹۱). لازمه انطباق قوانین اجتماعی با آموزه‌های الهی و توحیدی، تشکیل حکومت مبتنی بر اندیشه‌های توحیدی و قرار گرفتن حاکم توحید باور در رأس آن جهت اعمال قوانین الهی در جامعه می‌باشد.

امام علی(ع) مهم‌ترین رسالت و سیاست خود در حکمرانی را تبیین و کاربست اندیشه توحیدی می‌داند. در جنگ جمل عربی بادی‌نشین از امام(ع) درباره توحید پرسید، مردم به او اعتراض کردند امام(ع) فرمودند: آن‌چه این عرب بادی‌نشین از آن می‌پرسد همان چیزی است که از این مردم می‌خواهیم» (ابن بابویه قمی، ۱۳۹۸: ۸۳). اصحاب جمل مؤمن به خدا و رسول و اهل قبله و قرآن بودند، اما امام(ع) این ایمان را کافی نمی‌داند، چرا که اصحاب جمل توحید تشریعی و حاکمیت سیاسی امام منصوب از جانب خدا را نپذیرفته‌اند. زیرا امام منصوب از سوی خداوند آگاه‌ترین و متعهدترین افراد به احکام و قوانین الهی می‌باشد. چنان که امام رضا(ع) نیز در حدیث سلسله الذهب (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۱۳۵/۲) شرط حصول توحید و رسیدن به سعادت را تبعیت از فرامین امام منصوب از جانب خداوند می‌داند.

امام علی(ع) قانون الهی مستخرج از کتاب خدا و سنت رسول را مبنای حکمرانی خویش دانسته و به شدت نسبت به آن پایبند می‌باشند. در حوادث پس از مرگ خلیفه دوم و تشکیل شورای شش نفره برای انتخاب خلیفه، عبدالرحمن بن عوف ابتدا به امام علی(ع) پیشنهاد پذیرش خلافت را می‌دهد؛ مشروط به آن‌که به سنت ابوبکر و عمر بن خطاب نیز عمل نماید. امام(ع) در پاسخ فرمود: با عمل به کتاب خدا و سنت رسول نیازی به اجیر کردن دیگری ندارم (یعقوبی، بی‌تا: ۱۶۲/۲). این پاسخ امام(ع) نشان از تعهد ایشان به قانون الهی در حکمرانی خویش است. ذکر سنت رسول در کنار کتاب خدا نیز به این دلیل است که حاکمیت رسول اکرم(ص) در طول حاکمیت خداوند می‌باشد. زیرا خداوند متعال علاوه بر آن که در توصیف پیامبر(ص) می‌فرماید: ﴿...مَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَىٰ...﴾ (نجم/۳-۳)

۵)، در آیه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب/۲۱) پیامبر(ص) را الگوئی نیک در تمام ابعاد زندگی از جمله حکمرانی معرفی می‌نماید.

امام علی(ع) پابندی خود به کتاب خدا «أَمْ أَعْمَلُ فِيكُمْ بِالثَّقَلِ الْأَكْبَرِ» (خطبه/۸۷) و سنت رسول(ص) «انی حاملکم علی منهج نبیکم صلی الله علیه و آله» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۳۶/۷) در تقسیم بیت‌المال را یادآور می‌شوند. امام(ع) نهایت پابندی خود به قانون الهی را با سخن «و الله لا ادهنت فی دینی» (محمودی، ۱۳۹۷: ۵۳۷/۲) اعلام می‌دارد.

امام در پاسخ گلایه و ناخشنودی طلحه و زبیر که چرا پسر ابوطالب در کارها با ما مشورت نمی‌کند و از ما یاری نمی‌خواهد؛ ضمن رد خودرأیی و پیروی از هوای نفس، معیار حکمرانی را کتاب خدا و سنت پیامبر(ص) می‌داند (خطبه/۲۰۵). چنان‌که امام باقر(ع) نیز در این رابطه می‌فرماید: «علی(ع) همواره به کتاب خدا و سنت رسول خدا(ص) عمل می‌کرد و اگر مسأله جدیدی پیش می‌آمد که در قرآن و سنت نبود، خداوند حقیقت در آن رخداد جدید را به او الهام می‌کرد» (صفار، ۱۴۰۴: ۲۳۵).

بنابر آنچه گذشت، برخی اندیشمندان مسلمان توحید را مبنای مشروعیت حکومت و قانون‌گذاری و حاکم اسلامی را منصوب از جانب خداوند می‌دانند. در مقابل، برخی متفکران معاصر بر نقش مردم در حکومت و مشارکت اجتماعی تأکید دارند.

بر اساس مدل حکمرانی امام علی(ع) که معیار حکمرانی را کتاب خدا و سنت پیامبر می‌داند، اندیشه توحیدی ایشان می‌تواند الگویی مناسب برای تلفیق مشروعیت الهی و مشارکت مردمی باشد.

۲-۲. تجلی توحید در خالقیت، در حکمرانی علوی

آیات مختلفی از قرآن همچون «قُلِ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ» (رعد/۱۶) «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» (زمر/۶۲) «هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» (فاطر/۳) و سخنان امام علی(ع): «لَمْ يَشْرِكْهُ فِي فِطْرَتِهَا فَاطِرٌ وَ لَمْ يُعْنَهُ عَلَى خَلْقِهَا قَادِرٌ» (خطبه/۱۸۵) و «وَ لَا شَرِيكَ أَعَانَهُ عَلَى ابْتِدَاعِ عَجَائِبِ الْأُمُورِ فَتَمَّ خَلْقُهُ بِأَمْرِهِ» (خطبه/۹۱) اشاره به توحید در خالقیت دارند. توحید در خالقیت یعنی در جهان هستی بیش از یک خالق بالذات و مستقل نداریم و خالقیت علل دیگر در طول خالقیت او و به اذن او صورت می‌گیرد (سبحانی، ۱۳۹۴: ۶۰).

جامعیت اسلام و توجه آموزه‌های دینی به تأمین نیازهای فردی و اجتماعی انسان، نیازمند آن است که روشن گردد؛ این حجم از آیات و روایات و اهتمام به توحید در خالقیت، چه گره اجتماعی را گشوده، از چه ناهنجاری‌های اجتماعی پیشگیری و در تصمیم و سیاست‌گذاری حاکم جامعه چه نقشی دارد.

آیت‌الله خامنه‌ای در رابطه با تأثیر اجتماعی توحید در خالقیت می‌گویند: «باور به توحید در خالقیت این است که همه انسان‌ها از یک اصل، یک طینت و یک فطرت و یک ریشه و منشاء خلق شده‌اند» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۲۱۴). با این تعریف؛ برتری نژادی و قومی معنا نداشته و هر یک از سیاه و سفید، عرب و عجم، برده و آزاد در برخورداری از حقوق اجتماعی برابر می‌باشند.

با این مقدمه دلالت‌های اجتماعی توحید در خالقیت که در آزادی‌های سیاسی و اجتماعی، تقسیم بیت‌المال، حقوق و مزایا، برابری در کیفر و پاداش، حفظ کرامت انسانی در حکمرانی امام علی(ع) تجلی یافته بررسی می‌شوند.

۱-۲-۲. تجلی توحید در آزادی‌های سیاسی و اجتماعی در حکمرانی علوی:

آیاتی همچون ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ﴾ (آل عمران/۶۴) ﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ﴾ (نحل/۳۶)؛ علاوه بر تسلیم در برابر خدای یگانه، شرط دیگر تحقق توحید را تقابل با طاغوت، خدایان دروغین و آزادی از قید و بندی که خدایان دروغین از جمله حاکمان ظالم بر انسان‌ها زده و آزادی آنان را سلب نموده، می‌داند. گمراه کننده‌گان و کسانی که بدون رضایت خداوند فرمانبری می‌شوند از جمله مصادیق طاغوت می‌باشند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۵۲۱) کسانی که حقوق مردم را محترم نشمرده و با جعل قوانین و احکام مردم را به اجبار تسلیم و مطیع فرامین خود می‌گردانند.

پیامبر اکرم(ص) در نامه‌ی خود به اسقف نجران: «أَدْعُوكُمْ إِلَى عِبَادَةِ اللَّهِ مِنْ عِبَادَةِ الْعِبَادِ» (یعقوبی، ۸۱/۲) و هرقل فرمانروای روم: «أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا» (همان، ۷۷/۲)، شرط تحقق توحید را آزادی انسان‌ها از بندگی طاغوت می‌داند.

امام علی(ع) نیز در فرازهای مختلف نهج‌البلاغه، علاوه بر توجه به بُعد نظری توحید و طرح مباحثی همچون؛ معرفت صحیح، امکان ارتباط با خداوند، ازلیت و ابدیت، صفات خداوند، حمد و ستایش، نشانه‌های علم، قدرت و حکمت خداوند در هستی، مباحث مرتبط با بُعد اجتماعی را نیز مطرح فرموده‌اند. ایشان فلسفه بعثت انبیاء را پیاده‌سازی آموزه‌های توحید در جامعه می‌دانند. از جمله جلوه‌های اجتماعی توحید که انبیاء به دنبال آن هستند آزادی انسان‌ها از بردگی جسمی و فکری طاغوتیان است که امام(ع) می‌فرماید: «فَبَعَثَ اللَّهُ مُحَمَّدًا (ص) بِالْحَقِّ لِيُخْرِجَ عِبَادَهُ مِنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ إِلَى عِبَادَتِهِ وَ مِنْ طَاعَةِ الشَّيْطَانِ إِلَى طَاعَتِهِ» (خطبه/۱۴۷). امام(ع) راه‌هایی از بردگی انسان‌ها را پرورش و شکوفا نمودن عقل و استعداد و تشویق به تفکر و همچنین یادآوری فطرت پاک آدمی که جز در برابر خداوند نباید بندگی نمود. چنان که فرمود: «ليستادوهم ميثاق فطرته... يثيروا لهم دفائن العقول» (خطبه/۱). نتیجه تفکر توحیدی و اقدامات پیامبر(ص) در پیاده‌سازی این آموزه‌ها در جامعه است که انسان‌ها ارزشمند و کرامت آنان بازگردانده می‌شود. از این رو امام در مورد نقش آموزه‌های توحیدی در کرامت بخشی به انسان‌ها می‌فرماید: «وَ قَدْ بَلَّغْتُمْ مِنْ كَرَامَةِ اللَّهِ تَعَالَى لَكُمْ مَنَزِلَةً تَكْرُمُ بِهَا إِمَاؤُكُمْ وَ تَوْصِلُ بِهَا حَيْرَانُكُمْ» (خطبه/۱۰۶)

امام علی(ع) برای رساندن و حفظ این حق برای انسان‌ها، بر اساس کتاب خدا و سنت پیامبر(ص) تلاش می‌نماید. امام(ع) که تمام تلاشش برای مردم است «إِنِّي أُرِيدُكُمْ لِلَّهِ وَ أَنْتُمْ تُرِيدُونَنِي لِأَنْفُسِكُمْ» (خطبه/۱۳۶) و در موارد مختلف مردم از فرامین ایشان تخلف و امام(ع) نارضایتی خود از نافرمانی مردم را ابراز می‌دارد «أَيُّهَا الْفِرَقَةُ الَّتِي إِذَا أَمَرْتُ لَمْ تُطِيعْ وَ إِذَا دَعَوْتُ لَمْ تُجِبْ» (خطبه/۱۸۰) اقدام به اجبار پذیرش امر مطلوب و یا مجازات متخلفان نکردند. امام(ع) در جنگ صفین، در پاسخ گروهی از قاریان که نسبت به

جنگ با معاویه مردد و از امام درخواست فرصت جهت روشن شدن حق را داشتند فرمود: «مرحباً و اهلاً هذا هو الفقه في الدين والعلم بالسنة، من لم يرض بهذا فهو خائن جبار» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴: ۱۱۵) همچنین امام(ع) به درخواست ربیع بن خثیم و گروه چهارصد نفری که در مشروعیت جنگ صفین دچار تردید بودند پاسخ مثبت و آنان را به سوی ری برای محافظت از مرزها اعزام نمود. (همان، ۱۱۵) سخن امام(ع): «فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَّارَةَ»، «فَلَا تُكْفُّوا عَنْ مَقَالَةٍ بِحَقِّ» (خطبه/۲۱۶) نیز تصریح دارد که مانند جباران شما را به انجام کاری اجبار نخواهم کرد و شما می‌توانید در حضور من سخنان و انتقادات خود را بیان نمایید.

رفتار امام(ع) با خوارج در مخالفت آنان با حکمیت و متهم نمودن امام(ع) به کفر و تهدید ایشان به قتل و شعار علیه امام(ع) در حین خواندن خطبه (طبری، ۱۹۶۷: ۷۲/۵-۷۴)، نمونه آشکاری از اهتمام امام به حق آزادی برای انسان‌هاست. استفاده و تکرار واژگانی مانند: عامه، رعیت، نظیر لک فی الخلق، کل امرء، ناس در نامه به مالک اشتر نیز نشان از رویکرد حکمرانی امام در برابری مردم از برخورداری از حقوق اجتماعی می‌باشد (نامه/۵۳).

عدم اجبار به بیعت نوع دیگری از آزادی اجتماعی و سیاسی در حکمرانی علوی است. سعد بن ابی وقاص، عبدالله بن عمر، اسامه بن زید از جمله کسانی هستند که بر خلافت امام(ع) بیعت نکرده (طبری، ۴۳۱/۴) و امام(ع) نیز آنان را به این کار اجبار نکردند. همچنین زمانی که طلحه و زبیر برای مخالفت با امام(ع) بهانه عمره آوردند و امام(ع) از توطئه و فتنه انگیزی‌شان آگاهی بود، آنان را مجبور به ماندن در مدینه نکرد (مفید، ۱۴۱۳، الجمل، ۱۶۶).

با بررسی دیدگاه فلاسفه غربی نیز دانسته می‌شود که آنان نیز قائل به آزادی مقید بوده و تنها در حدود و میزان محدودیت‌ها با یکدیگر اختلاف دارند. زیرا اساساً آزادی مطلق امکان‌پذیر نمی‌باشد و حداقل تفکر انسان و یا حیات جمعی محدودیت‌هایی را بر انسان اعمال می‌کند (شریعتمداری، ۱۳۶۱: ۱۴-۱۵). چنان‌که امام علی(ع) نیز حق آزادی انسان‌ها را مطلق و بدون محدودیتی تأیید نکرده و برای آن قائل به مرز و محدودیت است. ایشان مرز آزادی را عدم تجاوز به حقوق دیگران، جامعه و حدود الهی می‌داند. چنان‌که در پاسخ به خوارج فرمود: «از ورود شما به مساجد جلوگیری نمی‌کنیم حقوقتان را از بیت‌المال قطع نمی‌کنیم و تا اقدام به جنگ نکنید با شما به مبارزه بر نمی‌خیزیم» (بالذری، ۱۹۹۶: ۳۵۹/۲). علی‌رغم تأکید اندیشه توحیدی و مکاتب غربی بر آزادی انسان؛ تفاوت مهم این دو نگرش در مبانی، حقوق فردی و جایگاه قانونی است که این تفاوت‌ها در سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و حقوقی نقش مهمی را ایفا می‌کنند.

۲-۲-۲. تجلی توحید در حفظ کرامت انسانی در حکمرانی علوی

آیات: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ﴾ (انعام/۹۸)، ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ﴾ (حجرات/۱۳) ﴿لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ (اسراء/۷۰) به کرامت و ارزشمندی انسان‌ها، نبود برتری در جنسیت، رنگ، نژاد و قبیله، و برتری در عمل نیک افراد اشاره دارند.

از این رو امام علی(ع) نیز در حکمرانی خویش، خود و کارگزارانش را به حفظ کرامت انسان‌ها ملزم و از تکبر نهی نموده است (خطبه/۱۹۲).

رویکرد اجتماعی آیات: ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا﴾ (سوره مریم/۸۸) ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌ ابْنُ اللَّهِ وَ قَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ ذَلِكَ قَوْلُهُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ يُضَاهَوْنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّى يُؤْفَكُونَ﴾ (توبه/۳۰)، نیز حفظ و احیاء کرامت انسانی، برابری و نفی جامعه طبقاتی از آقازادگان، خاسان و نخبگان است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۵۹).

سخن امام علی(ع): «وَأَشْعُرُ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللَّطْفَ بِهِمْ وَ لَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» (نامه/۵۳). نیز تأکید بر حفظ کرامت انسان‌ها بدون توجه به اشتراک در عقیده و دین است. این توصیه امام(ع) همان برداشت اجتماعی از توحید است که انسان‌ها فارغ از رنگ، نژاد، قبیله و جنسیت به دلیل اشتراک در خلقت از حقوق اولیه از جمله حفظ کرامت انسانی برخوردار باشند.

«فَتَتَوَاضَعُ فِيهِ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَكَ، وَتُقَعَدُ عَنْهُمْ جُنْدَكَ وَأَعْوَانَكَ مِنْ أَخْرَاسِكَ وَشَرِطِكَ، حَتَّى يَكَلِّمَكَ مُتَكَلِّمُهُمْ غَيْرٌ مُتَتَّعِعٍ، فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ يَقُولُ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ: «لَنْ تُقَدَّسَ أُمَّةٌ لَا يُؤْخَذُ لِلضَّعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنَ الْقَوِيِّ غَيْرَ مُتَتَّعِعٍ». ثُمَّ اخْتَمِلَ الْخُرْقُ مِنْهُمْ وَ الْعِي، وَ نَجَّ عَنْهُمْ الصَّبَقَ وَ الْأَنْفَ يَبْسُطُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْنَافَ رَحْمَتِهِ، وَ يُوجِبُ لَكَ ثَوَابَ طَاعَتِهِ. وَأَعْطَى مَا أُعْطِيتَ هَنِيئًا، وَ أَمْنًا فِي إِجْمَالٍ وَاعْدَارٍ» (نامه/۵۳) که ادامه توصیه امام(ع) است، اهتمام ایشان به حفظ کرامت انسانی مراجعین و بهره‌مندی آنان از حقوق اولیه، بدون هیچ‌گونه توهین و تحقیری از جانب کارگزاران است.

توصیه امام(ع) به فرزند خود: «وَلَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا» (نامه/۳۱) تأکید بر حفظ کرامت انسانی از سوی خود انسان‌هاست. زیرا گاه انسان به انگیزه‌های مادی، زمینه از بین بردن عزت و کرامت خود را فراهم می‌آورد. در حالی امام(ع) قدر و منزلت انسان را بسیار ارزشمندتر از آن می‌داند که به طمع رسیدن به مادیات کرامت خود را تضعیف نماید.

گزارش‌های متعدد تاریخی گواهی می‌دهند که امام علی(ع) علاوه بر حفظ کرامت انسان‌ها، با رفتارهای ملوکانه‌ای که کرامت انسانی را نقض و زمینه ذلت انسان‌ها را فراهم کند، مخالفت می‌نمود. هنگامی که دهقانان شهر انبار امام علی(ع) را در مسیر رفتن به شام دیدند، به احترام ایشان پیاده و پیشاپیش امام(ع) دویدند. امام(ع) فرمودند: این چه کاری بود کردید؟ گفتند: عادت است که با آن امیران خود را بزرگ می‌شماریم. امام(ع) فرمودند: امیران شما از این کار سودی نبرند. خود را در دنیا به رنج می‌افکنید و در آخرت شقاوت‌مند (حکمت/۳۷).

پاسخ امام(ع) به حرب بن شَرَحْبِيل که از بزرگان قومش بود و امام(ع) را پیاده همراهی نمود: «ارجع فان مشى مثلك مع مثلى فتنه للوالى و مذلة للمؤمن» (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۳۴/۱۹)، و همچنین در مخالفت با رفتار یارانش: «انصرفوا فإن مشى الماشى مع الزاكب مفسدة للراكب و مذلة للماشى». «انصرفوا فإن

حَقَّقَ الْبَعَالِ خَلْفَ أَغْقَابِ الرِّجَالِ مَفْسَدَةً لِّقُلُوبِ النَّوْكَى» (برقی، ۱۳۷۱: ۶۲۹/۲) همگی گواه بر تعهد و اهتمام امام(ع) به پرهیز از تکبر و حفظ کرامت انسان‌ها می‌باشد.

اگر چه یکی از دلایل مخالفت امام(ع) با این رفتارها، تقابل با پرستش شخصیت‌ها و غلو می‌باشد، چنان که در منطقه ذی‌قار فرمودند: «فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى بَعَثَ مُحَمَّدًا ص بِالْحَقِّ لِيُخْرِجَ عِبَادَهُ مِنْ عِبَادَةِ عِبَادِهِ إِلَى عِبَادَتِهِ وَ مِنْ عُهْدِهِ عِبَادَهُ إِلَى عُهْدِهِ وَ مِنْ طَاعَةِ عِبَادِهِ إِلَى طَاعَتِهِ وَ مِنْ وِلَايَةِ عِبَادِهِ إِلَى وِلَايَتِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۸۶/۸) اما نتیجه آن نیز نجات انسان‌ها از بردگی انسان‌های دیگر و حفظ کرامت آنان می‌باشد.

علی‌رغم گستره قلمرو خلافت امام علی(ع) و حضور گروه‌های مختلف با رنگ، نژاد و ادیان متفاوت، امام(ع) در راستای احیاء و حفظ کرامت انسانی میان عرب و عجم، قرشی و غیرقرشی، سفید و سیاه، برده و آزاد تفاوتی قائل نشده (ثقفی کوفی، ۱۴۱۰: ۴۶/۱) و اولین کسی بودند که مفهوم «ولاء» را به «حلف» (هم‌پیمان) تغییر دادند (جوده، ۱۳۸۳: ۹۲).

دستور امام علی(ع) به پرداخت سهمی از بیت‌المال به مرد نصرانی از کار افتاده که مشغول گدائی بودند (طوسی، ۱۴۰۷: ۲۹۳/۶)، سخن امام(ع) پس از رسیدن خبر غارت شهر انبار توسط سپاه معاویه و تعدی یکی از سربازان معاویه به زن مسلمان و زنی از اهل ذمه و غارت خلخال و دستبند و گردنبند و گوشواره او که فرمود: «فَلَوْ أَنَّ أَفْرَأَ مُسْلِمًا مَاتَ مِنْ بَعْدِ هَذَا أَسَفًا مَا كَانَ بِهِ مُلُومًا بَلْ كَانَ بِهِ عُنْدِي جَدِيرًا» (خطبه/۲۷) داستان همسفر شدن امام(ع) با مرد ذمی و مشایعت مرد ذمی که در پایان سفر مرد ذمی مسلمان گردید، خرید بنده نصرانی و آزاد کردن آن (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۸۲/۶)، کمک امام(ع) به یافتن بار گندم و مرکب مرد یهودی، نگهبانی از بار و فروش آن (دیلمی، ۱۴۱۲: ۲۷۴/۲-۲۷۵) توصیه امام (ع) به مالک در مورد اهل ذمه، «وَلَا تَحْقِرَنَّ لُطْفًا» (نامه/۵۳) توصیه به محمد بن ابی‌بکر هنگام اعزام وی به مصر مبنی بر رفتار عادلانه با اهل ذمه، (ثقفی کوفی، ۱۳۹۵: ۲۲۴/۱) همگی گواه بر رویکرد امام علی(ع) بر حفظ کرامت اهل ذمه از جنبه انسانی آنان است.

امام(ع) در حالی اهل ذمه را مورد حمایت و خون و دیه آنان را مانند خون و دیه‌ی مسلمانان و آزار آنان آزار خود می‌داند (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۴۷/۱۷-۱۴۸) که خلفای قبل معتقد به مقهور بودن غیر-عرب و مالک شدن شماری از اعراب بر شماری دیگر را زشت می‌شمردند (ابوعبید، ۱۹۶۸: ۱۹۸).

ممانعت امام(ع) از دشنام اصحابش به سپاه شام (خطبه/۲۰۶) توصیه‌های امام(ع) به اصحاب خود پس از شکست سپاه جمل (دینوری، ۱۳۶۸: ۱۵۱) روشی دیگر از سیره امام(ع) بر ضرورت حفظ کرامت انسانی در شرایط بحرانی و در برابر دشمن است.

چنین رویکرد و سیاستی از سوی امام(ع) در حکمرانی خویش مبتنی بر آیه «لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء/۷۰) و سخن پیامبر(ص) در حجه‌البلاغ «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَ إِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ كُلُّكُمْ لَأَدَمٌ وَ آدَمٌ مِنْ تُرَابٍ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ وَ لَيْسَ لِعَرَبٍ عَلَى عَجَمٍ فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى» می‌باشد. (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۴).

تأکیدات امام(ع) بر شهوت گریزی، حسن ظن، دگردوستی، گذشت، رفتار با دیگران آن گونه که دوست داری خدا با تو رفتار کند، نفی عیب جویی و پرده داری، چشم پوشی، نفی خودپسندی و فخر فروشی، انتقاد خیر خواهانه، عزتمندی (نامه/۵۳) نیز در راستای احیاء و حفظ کرامت انسانی است. برخلاف مکاتب غربی که بر کرامت ذاتی تأکید می کنند (kant, 1992: 47) در نگاه اسلامی، علاوه بر کرامت ذاتی، بر کرامت اکتسابی نیز تأکید شده است. همچنین برخلاف مکاتب غربی که کرامت مبتنی بر جهان بینی مادی و یک امر قراردادی تلقی شده، در نگاه امام علی(ع) کرامت مبتنی بر جهان بینی توحیدی و موهبتی الهی است. از این رو بازخوانی سیره و اندیشه امام علی(ع) می تواند الگویی جامع برای پیوند ارزش های دینی و حقوق انسانی تلقی گردد.

۳-۲-۲. تجلی توحید در برابری حقوق مالی در حکمرانی علوی

از آن جا که ثمره اجتماعی توحید برابری انسان ها است، برابری انسان ها در بهره مندی از حقوق مالی نیز ضرورت می یابد. نفی توحید توسط گروهی از اهل کتاب در جهت ویژه خواری و بهره مندی بیشتر از امتیازات مادی ﴿اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَ رُهبَانَهُمْ أَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ﴾ (توبه/۳۱) و بیان فلسفه بعثت انبیاء ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أُنْزِلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ﴾ (حدید/۲۵) تأکید بر برابری انسان ها در حقوق مالی است. از این رو نمود اجتماعی توحید، در تقسیم و بهره مندی از حقوق مالی در سیره حکمرانی امام علی(ع) را بررسی و ارزیابی می نماییم.

از جمله مهم ترین عوامل بهره مندی عادلانه مردم از حقوق مالی، نگرش حاکم به بیت المال است. از مهم ترین ویژگی های جامعه در آغاز خلافت امام علی(ع) شکاف مالی میان مسلمانان است. تقسیم ناعادلانه بیت المال از سوی خلفای گذشته، مهم ترین عامل این شکاف است. برخی مانند عثمان، بیت المال را متعلق به خود دانسته و در تقسیم آن را به رأی و روش خود عمل می کردند. با این تقسیم ناعادلانه، نابرابری و تبعیض که مخالف با روح توحید است در جامعه شکل می گیرد. بلاذری رویکرد عثمان به بیت المال را چنین توصیف می کند: «خلیفه سوم در نامه خود به ابن مسعود؛ خزانه دار بیت المال در کوفه که تصمیم بر بازپس گیری اموالی که ولید بن عقبه؛ برادر رضاعی عثمان از بیت المال قرض گرفته و تصمیم بر باز نگرداندن آن داشت می نویسد: تو خزانه دار ما هستی بنابراین در آنچه ولید از بیت المال گرفته است متعرض نشو (بلاذری، ۱۴۱۷: ۵/۵۱۸).

این در حالی است که امام علی(ع) بیت المال را مال الهی و خود را عامل تقسیم این اموال میان بندگان الهی می داند (خطبه/۱۲۶). امام(ع) در نامه ی خود به اشعث بن قیس عامل خود در آذربایجان می نویسد: «و فی یدیک مال من مال الله عزوجل و انت من خزانه حتی تسلمه الی» در دستان تو مالی از اموال خداوند است و تو خزانه دار آن هستی تا آنرا به من برگردانی» (نامه/۵).

امام علی(ع) که بیت المال را مال الهی و خود و کارگزارانش را امانت دار الهی می داند، علاوه بر هشدار به مالک اشتر نسبت به فزون خواهی و برتری طلبی نسبت به اموری که مردم در آن اشتراک دارند، مراقبت

از نزدیکان جهت پیشگیری از ویژه‌خواری و بهره‌مندی از امتیازات خاص (نامه/۵۳)، تقابل با ویژه‌خواری را توصیه (خطبه/۲۱۶) و اقدام به توبیخ کارگزاران متخلف می‌نماید (نامه/۵۴).

رویکرد امام(ع) در تقسیم بیت‌المال؛ عدم تبعیض میان نژاد و اقوام است (مفید، الاختصاص، ۱۴۱۳: ۱۵۱). امام(ع) در پاسخ اعتراض زن عرب که چرا علی بن ابی طالب(ع) سهم هر یک از دو زن عرب و عجم از بیت‌المال را مساوی تقسیم نموده و این برخلاف سنت خلفای گذشته است، فرمودند: «والله لا اجد لبی اسماعیل فی هذا الفی فضلاً علی بنی اسحاق» (تقی کوفی، ۱۳۹۵: ۷۰/۱). این سخن امام(ع)، رویکرد اجتماعی ایشان به توحید در خالقی و برابری مردم در بهره‌مندی از حقوق اجتماعی می‌باشد.

امام(ع) علاوه بر رعایت انصاف نسبت به اهل‌ذمه (یعقوبی، ۱۱۱/۲)، کتک نزدن اهل‌ذمه، نهی از فروش معاش روزمره، لباس و مرکبی که وسیله کار آن‌هاست برای اخذ جزیه را توصیه (یحیی بن آدم، ۱۳۸۴: ۷۰) و کارگزاری هم‌چون ابن عباس که متهم به سوء استفاده مالی در اخذ جزیه بود را توبیخ و از منبع، مقدار و چگونگی اخذ جزیه بازخواست (یعقوبی، ۲۰۵/۲) و در برابر اعتراض اشعث بن قیس: «غلبتنا علیک هذه الحمراء» خشمگین و بر توجه و حفظ حقوق آنان تأکید می‌کنند (ابن ابی‌الحدید، ۱۲۴/۱۹). امام(ع) اموال تحت مالکیت اهل‌ذمه را محترم و تعدی به اموال آنان را جرم می‌دانست. از این رو اگر مسلمانی به اموال آنان آسیب و یا ضرری وارد می‌ساخت، مسلمان را ملزم به جبران خسارت می‌نمود. (سرخی، ۱۴۱۴: ۴۳/۵؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۴۲/۱۰).

گزارش درخواست سهم بیشتری از بیت‌المال از سوی عقیل بن ابی طالب و پاسخ امام(ع) گواه بر پابندی امام(ع) به برابری و عدم اولویت نزدیکان بر دیگران در حقوق مالی است. امام(ع) در پاسخ عقیل که گرفتار شدت فقر و تهی دستی شده و چهره فرزندانش از فقر پریشان و کبود شده، آهن گداخته را به بدن عقیل نزدیک نموده تا از داغی آن درس عبرت گیرد. امام(ع) به عقیل که حرارت آتش را احساس کرد و ناله‌ای شدید کشید فرمود: زنان در سوگ تو بنشینند ای عقیل! آیا از آتشی که انسان برای بازی خود، آن را گداخته است ناله می‌کنی، ولی مرا به سوی آتشی می‌کشی که خداوند جبار، آن را از خشم خود افروخته است (خطبه/۲۲۴)؛ (صدوق، ۱۳۷۶: ۶۲۱).

در نگرش توحیدی امام(ع) سابقه در پذیرش اسلام، حضور در کنار پیامبر(ص)، حضور در جهاد و یا انتساب به قبیله‌ای خاص موجب ویژه‌خواری نمی‌گردد. از این رو برخی خواص نسبت به امام(ع) اعتراض، برخی تقابل و برخی نیز به معاویه پیوستند (ن.ک: جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۴۰-۲۴۴).

نگرش توحید امام(ع) تقسیم ناعادلانه را ستم بر رعیت و بخشش مال به غیر مستحق را نوعی اسراف می‌داند که موجب سربلندی بخشنده در دنیا و خواری او در آخرت می‌گردد (خطبه/۱۲۶). از این رو امام(ع) خود را ملزم و متعهد به بازگرداندن حقوق به ناحق رسیده به دست افراد (خطبه/۱۵) و عزل کارگزاران دست انداز در بیت‌المال می‌داند (نامه/۷۱). زیرا امام(ع) در دین خدا جدی و هیچ‌گونه مصالحه‌ای را نمی‌پذیرفت (مفید، الارشاد، ۱۴۱۳: ۱۷۳/۱).

به طور قطع تحقق عدالت اقتصادی با چالش‌هایی مانند تعارض منافع، ساختارهای قبیله‌ای و فشارهای سیاسی روبه‌رو است. چنان‌که امام در برابر زیاده‌خواهی برخی صحابه مقاومت و تنها قانون الهی را معیار می‌دانست. از این رو جوامع امروزی جهت اجرای عدالت اقتصادی نیازمند تغییر نگرش، قانون‌مداری و مقاومت در برابر افراد و گروه‌های زیاده‌خواه می‌باشند.

۴-۲-۲. تجلی توحید در برابری نسبت به قانون در حکمرانی علوی

در حکمرانی توحیدی، امام(ع) خود و کارگزارانش را ملزم به رعایت انصاف و اجرای احکام الهی می‌داند. ایشان بدون توجه به رنگ، نژاد، قوم و قبیله همگان را در برابر قانون یکسان می‌داند. در گزارش گم شدن زره امام(ع) و پیدا شدن آن در نزد مرد مسیحی (یهودی) و حضور امام(ع) در محکمه و چگونگی مطالبه آن، رویکرد توحیدی امام علی(ع) در حکمرانی خویش را نشان می‌دهد (ثقفی کوفی، ۷۲۳-۷۲۲/۱). اعتراض امام(ع) به دلیل این‌که قاضی نام امام(ع) را با تجلیل و احترام بر زبان آورد و مرد مسیحی را به طور عادی مورد خطاب قرار داد، صدور رأی به نفع مرد مسیحی، نبود شاهد برای امام(ع) در مطالبه شاهد از سوی قاضی، از جمله نکاتی است که نگرش توحیدی امام علی(ع) در برابری افراد در محکمه جامعه اسلامی را نشان می‌دهد.

امام علی(ع) با اثبات حدود الهی، بدون توجه به جایگاه اجتماعی و قومی افراد خود را ملزم به اجرای آن می‌داند. پس از آن که با شهادت افراد متعدد حد شرب خمر بر ولید بن عقبه برادر رضاعی عثمان ثابت شد، به خاطر ترس از عثمان کسی حاضر به اجرای حد نشد. امام(ع) برای اجرای حد شلاق را در دست گرفت. اگر چه ولید امام(ع) را به خدا و خویشاوندی قسم می‌دهد، اما امام(ع) بدون ترس حد را بر ولید جاری می‌سازد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۱۴۸/۲). تعقیب و تهدید عبیدالله بن عمر به قصاص نمونه دیگری از رویکرد امام(ع) در برابری افراد نسبت به اجرای حدود می‌باشد (طبری، ۱۳۸۷: ۲۳۹/۴).

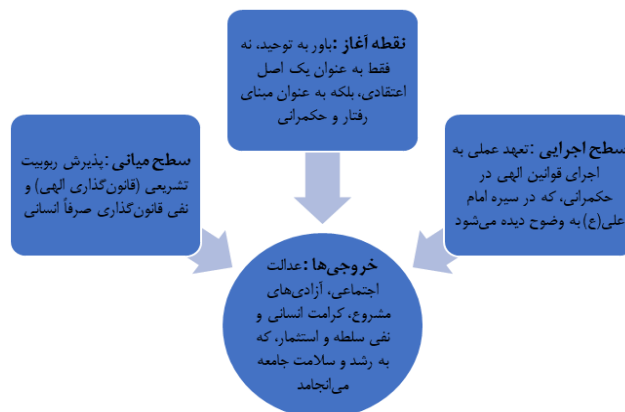
در نگرش توحیدی امام(ع) نزدیکان و یاران خاص ایشان نیز مستثنی نبوده و با اثبات تخلف، مطابق قانون با آنان رفتار می‌شود. قنبر که از جانب امام(ع) مأمور اجرای حد بر مردی بود از شدت ناراحتی سه ضربه شلاق بیشتر زد. امام(ع) بخاطر این تجاوز، سه شلاق بر قنبر زد (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۶۰/۷)، همچنین امام(ع) بر نجاشی که با اشعارش امام(ع) را در جمل و صفین یاری رسانده بود به دلیل شرب خمر در ماه رمضان حد جاری ساخت (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۵۰/۱۰: ۲۵۱).

امام(ع) تخلف از سوی خویشان را نیز نمی‌پذیرد. هنگامی که امام(ع) مطلع شدند عمرو بن سلمه که خراج و هدایایی را از اصفهان به کوفه آورد و ام‌کلثوم مقداری عسل از آن دریافت نموده، امام(ع) ام‌کلثوم را ملزم به بازگرداندن هزینه آن نمود (ابن حیان، ۱۴۱۲: ۲۷۸-۲۷۹). شدت پابندی امام(ع) به این اصل در نامه‌ی ایشان به یکی از فرماندارانش که اموالی از بیت‌المال را غصب کرده مشخص می‌شود. ایشان ضمن تهدید فرماندار خود به بازگرداندن اموال، سوگند یاد می‌کنند که اگر کاری را که تو کردی حسن و حسین کرده بودند، از من نرمشی نمی‌دیدند و به مرادی نمی‌رسیدند، تا آن که حق را از آنان بازگیرم، و باطلی را که از ستم پدید آورده‌اند نابود سازم» (نامه/۴۱).

امام(ع) در نامه به مالک‌اشتر می‌فرماید: اگر خیانت یکی از کارگزاران تائید شد، او را با تازیانه کیفر کن و آن‌چه از اموال را در اختیار دارد از او بازپس گیر. سپس او را خوار کن، خیانت کار بشمار و قلاده بدنمی به گردنش ببنداز (نامه/ ۵۳). امام(ع) با اطلاع از خیانت ابن‌هرمه (مأمور بازار اهواز)، رفاعه (حاکم اهواز) را ملزم به عزل ابن‌هرمه و تأکید نمود که او را تازیانه بزن و در بازار بگردان تا اگر کسی از او شکایتی با شاهد آورد، او و شاهدش را قسم بده و حق شاکی را از مال ابن‌هرمه بپرداز (ابن‌هیون، ۱۳۸۵: ۵۳۲/۲-۵۳۳).

سخت‌گیری و عدم ملاحظه افراد در برابر قانون از سوی امام(ع) باعث شد تا برخی از یاران امام(ع) به معاویه پناهنده شوند (یعقوبی، بی‌تا: ۲۰۱/۲ و ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۸۷/۴).

۳. مدل نظری پژوهش

توضیح مدل

نقطه آغاز: باور به توحید، نه فقط به عنوان یک اصل اعتقادی، بلکه به عنوان مبنای رفتار و حکمرانی.

سطح میانی: پذیرش ربوبیت تشریعی (قانون‌گذاری الهی) و نفی قانون‌گذاری صرفاً انسانی.

سطح اجرایی: تعهد عملی به اجرای قوانین الهی در حکمرانی، که در سیره امام(ع) به وضوح دیده می‌شود.

خروجی‌ها: عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، کرامت انسانی و نفی سلطه و استثمار، که به رشد و سلامت جامعه می‌انجامد.

این مدل، توحید را از سطح ذهنی و اعتقادی به سطح اجتماعی و حکومتی ارتقا داده و نشان می‌دهد که چگونه باور به توحید می‌تواند ساختار رفتار حکومتی را دگرگون و تعالی‌بخشی کند؛ الگویی که در سیره امام‌علی(ع) به صورت عینی و مستند قابل مشاهده است.

۴. نتیجه گیری

هدف از این پژوهش کشف نقش، جایگاه و تأثیر توحید در حکمرانی امام علی(ع) بود. این پژوهش با مراجعه و بررسی منابع و دیدگاه اندیشمندان مسلمان در مسأله توحید و حکمرانی امام علی(ع)، یافته‌های نو و متفاوت از مطالعات پیشین ارائه نمود. با توجه به جایگاه توحید در نامه‌ها و خطبه‌های امام(ع) و ضرورت تجلی روح توحید در تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی و همچنین که امام علی(ع) برادر، شاگرد خاص پیام‌آور توحید و حاکم جامعه اسلامی است موجب گردید تا مظاهر تجلی اندیشه‌ی توحیدی ایشان در حکمرانی را بررسی نمائیم. این پژوهش نشان داد اقدامات و رفتارهای امام(ع) مبتنی بر اندیشه توحیدی می‌باشد. امام علی(ع) از آن‌جا که همه انسان‌ها را آفریده خدای یگانه و مشترک در آفرینش می‌داند، قائل به برابری انسان‌ها در حقوق اجتماعی می‌باشد. از این رو ایشان هر انسانی را با هر رنگ و نژاد را دارای کرامت دانسته و بر حفظ آن تأکید دارند. برابری انسان‌ها در آفرینش موجب گردید تا امام(ع) عرب و عجم، سیاه و سفید، مسلمان و نصرانی، برده و آزاد را از حقوق مالی بهره‌مند نماید. اعتقاد امام(ع) به توحید و کاربست آن از سوی ایشان موجب گردید تا خلیفه و نزدیکان، خواص و امیران و کارگزاران خود را مانند دیگران در برابر قانون یکسان و با تخلفات آنان به شدت برخورد و در مواقع لزوم حدود الهی را نسبت به آنان اجرا نماید.

این پژوهش فرصت می‌دهد تا میزان پایبندی حاکمان به اندیشه توحیدی و کاربست آن، جایگاه و اهمیت مردم در نگاه آنان و میزان مبارزه آنان با ویژه خواری که در رشد، شکوفائی و تعالی جامعه نقش مهمی دارند را ارزیابی نمود.

منابع

- قرآن کریم.

- ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید بن هبیه الله (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه لابن ابی‌الحدید، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن (۱۹۶۵). الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر.

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸). التوحید لصدوق، تحقیق: هاشم حسینی، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین.

----- (۱۳۶۲). الحصال، تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین.

----- (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا علیه السلام، تصحیح: مهدی لاجوردی، چاپ اول، تهران:

نشر جهان.

----- (۱۳۷۶). الأملی الصدوق، چاپ ششم، تهران: کتابچی.

- ابن حیان، عبدالله بن محمد (۱۴۱۲). طبقات المحدثین باصبهان، تحقیق: عبدالغفور عبدالحق حسین بلوشی، بیروت: موسسه الرساله.

- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵). دعائم الإسلام، تصحیح: آصف فیضی، چاپ دوم، قم: موسسه آل - البيت(ع).

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴). *تحف العقول*، تصحیح: علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹). *مناقب آل ابي طالب عليهم السلام*، قم: علامه.
- ابو عبید، قاسم بن سلام (۱۹۶۸). *کتاب الاموال*، تحقیق: محمد خلیل هراس، قاهره.
- امام خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۸). *آداب الصلاة*، چاپ شانزدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- ----- (۱۳۸۹)، صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام (ره).
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱). *المحاسن*، تصحیح: جلال‌الدین محدث ارموی، چاپ دوم، قم: دار الکتب الاسلامیه.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۹۶). *کتاب جمل من انساب الأشراف*، تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰). *الغارات*، تصحیح: عبدالزهراء حسینی، چاپ اول، قم: دار الکتب الاسلامی.
- جرجانی، سیدشریف (۱۳۷۰). *کتاب التعريفات*، چاپ چهارم، تهران: ناصر خسرو.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۹). *تاریخ سیاسی اسلام جلد دوم تاریخ خلفاء*، قم: دلیل ما.
- جوده، جمال (۱۳۸۳). *اوضاع اجتماعی - اقتصادی موالی در صدر اسلام*، ترجمه: مصطفی جباری و مسلم زمانی، چاپ دوم، تهران: نشر نی.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۷). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*، قم: صهباء.
- ----- (۱۳۶۷). *بررسی ابعاد حکومت اسلامی، حکومت در اسلام، مقالات سومین و چهارمین کنفرانس اندیشه اسلامی*، چاپ دوم، انتشارات امیر کبیر.
- دیلمی، حسن بن محمد (۱۴۱۲). *ارشاد القلوب الى الصواب*، چاپ اول، قم: الشریف الرضی.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸) *الاخبار الطوال*، تحقیق عبد المنعم عامر، قم: منشورات الرضی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). *مفردات الفاظ القرآن*، تحقیق صفوان عدنان، چاپ اول، بیروت: دمشق، دارالقلم . دارالشامیه.
- رحیم‌پور، فروغ‌السادات (۱۳۸۷). *توحید از دیدگاه امام خمینی*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- زبیدی، سیدمحمد مرتضی (۱۴۱۴). *تاج العروس من جواهر القاموس*، تصحیح علی هلالی و علی شیر، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
- سبحانی، جعفر (۱۴۲۶). *الالهیات علی هدی الكتاب و السنه و العقل*، تحقیق: مکی عاملی، حسن محمد، چاپ سوم، قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه.
- ----- (۱۳۹۴). *محاضرات فی الالهیات*، تلخیص علی ربانی گلپایگانی، چاپ دوازدهم، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سرخسی، محمد بن احمد (۱۴۱۴). *المبسوط*، بیروت: دارالمعرفه.
- سید قطب (۱۳۸۷). *معالم فی الطريق (نشانه‌های راه)*، ترجمه سید محمود محمودی، تهران: احسان.
- شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴). *نهج‌البلاغه*، تحقیق: صبحی صالح، قم: هجرت.

- شریعتی، علی (بی تا). اسلام شناسی، تهران: حسینیه ارشاد.
- شریعتمداری، علی (۱۳۶۱). سه مقاله: انقلاب فرهنگی، آزادی در دانشگاه، تقوا و آزادی در تعلیم و تربیت، تهران: نهضت زنان مسلمان.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۹). لجة فقهیه التمهید عن مشروع الجمهوریه الاسلامیه فی ایران، تهران: جهاد البناء.
- صفار، محمدبن حسن (۱۴۰۴). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد صلی الله علیه و آله، قم: کتابخانه مرعشی نجفی.
- طبری، محمدبن جریر (۱۹۶۷). تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق محمد أبوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.
- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۰۷). تحذیب الأحکام، تحقیق: حسن خراسان، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۲۰). فرائضی از اسلام، قم: جهان آرا.
- ----- (۱۳۸۷). مجموعه رسائل، قم: بوستان کتاب.
- ----- (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عالی، محمدباقر، غضنفری، مهدی، ناصریور، صادق و پورعزت، علی اصغر (۱۴۰۳). تعریف حکمرانی (فرا ترکیب چیستی حکمرانی)، فصلنامه حکمرانی متعالی، سال پنجم، شماره ۱۸، ۶۱-۸۶.
- عبدالمقصود، عبدالفتاح (۱۳۷۱). امام علی بن ابی طالب (ع)، ترجمه سید محمود طالقانی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف (۱۳۷۳). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، قم: انتشارات شکوری.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی، تصحیح: علیاکبر غفاری و محمد آخوندی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لاک، جان (۱۳۷۹). رساله دوم درباره حکومت (آزادی فرد و قدرت دولت)، ترجمه محمود صناعی، تهران: هرمس.
- لوئی، شارل منتسکیو (۱۳۶۳). روح القوانين، علی اکبر مهتدی، تهران: امیرکبیر.
- محمودی، محمدباقر (۱۳۹۷). نهج السعاده فی مستدرک نهج البلاغه، بیروت: موسسه الاعلمی.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۱). آموزش فلسفه، چاپ دوازدهم، تهران: بین الملل.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). جهان بینی توحیدی، تهران: بنیاد علمی و فرهنگی شهید مطهری.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ الف). الجمل و النصره لسید العتره فی حرب البصره، تصحیح: علی میر شریفی، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید.
- ----- (۱۴۱۳ ب). الاختصاص، تصحیح: علی اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، چاپ اول، قم: کنگره شیخ مفید.
- ----- (۱۴۱۳ ج). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تصحیح: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، قم، کنگره شیخ مفید.
- منقری، نصر بن مزاحم (۱۴۰۴). وقعه صفین، تصحیح: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- وینسنت، اندرو (۱۳۷۶). نظریه دولت، حسین بشیریه، تهران: نشر نی.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۵). قلب اسلام، ترجمه سید محمد صادق خرازی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.

- یحیی بن آدم، القرشی (۱۳۸۴ق). *الخارج*، تصحیح: احمد محمد شاکر، بیروت: المطبعة السلفية و مکتبتها.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی‌تا). *تاریخ یعقوبی*، بیروت: دار صادر.
- Thomas, E. (1992). *Dignity as practical Reason in Kant's Moral Theory*. New York: Cornell Univercity Press.